

Mortel

Uw straatveger heeft het een tijdje af laten weten, maar hier is hij weer, deze keer in een smalle straat zonder huizen en met een grote hoeveelheid blinde muur. Zo is het niet altijd geweest. Al in de vijftiende eeuw woonden er nogal wat mensen, getuige de vele vermeldingen van overdracht van huizen en erven in de Bossche schepenprotocollen uit die tijd. Roelands schrijft dat in deze straat de Bossche munt geslagen werd, voordat dit, rond 1600, in de Postelstraat ging gebeuren.¹ Enkele markante gebouwen zie je in de straat nog wel: de synagoge en de Mortelkazerne. De (ex-)kazerne is gebouwd in 1744, toen de stad een einde wilde maken aan de massale

inkwartiering van militairen bij burgers. Gezien de bodemgesteldheid ter plaatse moest extra zorg besteed worden aan de fundering van deze massale kolos.² Smal is de straat wel altijd geweest. In de schepenprotocollen wordt bij noteringen van overdracht van huis en erf soms de aantekening gemaakt, dat een strook aan de straatkant vrij van bebouwing moest blijven, kennelijk in verband met plannen om de straat te verbreden, wat er echter nooit van gekomen is. De straat ontleent haar naam aan een groter gebied dat al vanouds Mortel heette. De Prins Bernhardstraat werd in de jaren dertig van de twintigste eeuw dwars door dit gebied aangelegd.³

Er is wel eens geopperd dat de naam Mortel – ook wel Morter⁴ – afgeleid zou zijn van het Latijnse woord: *mortuarium*, dat dan ‘begraafplaats’ zou betekenen.⁵ Dit lijkt niet zo waarschijnlijk, al was het alleen maar omdat in de Middeleeuwen de begraafplaatsen vlakbij kerken lagen. Bovendien

Decennia lang werden soldaten bij de Bosschenaren ingekwartierd. Er ontstonden romances, maar het was niet altijd prettig om een korporaal en twee soldaten in huis te hebben. Halverwege de achttiende eeuw werd een aantal kazernes gebouwd. De Mortelkazerne oogt niet echt gezellig. Nu is het een appartementencomplex.

(Foto: Stadsarchief, geschenk H. Bruggeman)

KAZERNEBRAND TE 's-HERTOGENBOSCH.
Wat er van de kazerne is overgebleven.

In 1915 verwoestte een forse brand een deel van de Mortelkazerne. De brand begon op vrijdagavond 22 januari na het 'middagmaal'. Mogelijk was de oorzaak stro dat te dicht bij een brandende kachel had gelegen. Volgens de krantenberichten zorgde de brand voor een prachtig schouwspel aan de donkere hemel. Het dak van het - overigens al voordien afgekeurde - gebouw stortte in en de bovenverdiepingen brandden geheel uit, maar de benedenverdieping bleef gespaard. De brand was sneller onder controle dan verwacht. Buren hadden hun have en goed al naar buiten gesleept, en bij het Rijksarchief, de Provinciale Griffie en in de tuin van de Commissaris der Koningin had personeel de wacht gehouden. (Foto: Stadsarchief, uit: Panorama 29 jan. 1915)

zou dan het woord *mortuarium* in de Middeleeuwen méér moeten voorkomen in de betekenis van begraafplaats, wat niet het geval lijkt te zijn.⁶

Er is een andere verklaring, die meer voor de hand ligt. In Middelnederlandse teksten komt *mortel*, of ook *morter*, voor in de betekenis van 'steengruis' en van 'metsel-

specie'. Metselspecie wordt nu nog wel mortel of mortelspecie genoemd. De etymologen zijn van mening, dat mortel/morter afkomstig is van het Latijnse woord *mortarium*, dat 'vijzel', 'poeder' of 'metselspecie' betekent.⁷

Maar we zijn er nog niet. Het toponiem Mortel, soms in de vorm Morter, is verre van specifiek Bosch. Het komt veel voor in Noord-Brabant, vooral in het oosten, maar ook in Belgisch Brabant. Er zijn in België gevallen waarin de plaatselijke omstandigheden wijzen op de betekenis 'steenachtige grond', 'grond met steengruis' of iets dergelijks.⁸ Maar in de meeste gevallen heeft het toponiem betrekking op natte, drassige, moerassige bodem. Zo is er bijvoorbeeld onder Oirschot, tegen Liempde aan, het gebied De Mortelen, vanouds nat hooiland. Elders onder Liempde liggen percelen die Mortel heten vlakbij de monding van de Grote Loop in de Dommel.⁹ Om maar enkele voorbeelden te noemen. Blijkbaar heeft het woord een betekenisuitbreiding ondergaan, van

(metsel)specie, immers een natte substantie, naar natte grond, modern e.d.¹⁰ Mortel heeft zo dezelfde betekenis gekregen als Broek in 'Bossche Broek'. Uit de resultaten van archeologisch onderzoek blijkt dat de Bossche Mortel inderdaad al vanouds uit drassige grond bestond.

In een aantal gevallen is het toponiem Mortel verbonden aan een dorp. Zo kennen we het kerkdorp De Mortel, onder Gemert, en Biezenmortel bij Udenhout. In dit laatste geval kunnen de biezen wijzen op nattigheid van de plek waar de naam zijn oorsprong heeft genomen.

Noten

- 1 J.A.M. Roelands, *Straat in, straat uit* ('s-Hertogenbosch 1984) 33; P.-J. van der Heijden en H. Molhuysen, *Kroniek van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1981) 55.
- 2 H. Bruggeman, *De baracken in de Mortel, aanbesteed op 22 februari 1744* ('s-Hertogenbosch 1993).
- 3 Roelands a.w., 32.
- 4 *Archief Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch. Regesten van Oorkonden*, deel VIII blz. 24, nr. 2010: 'In de Morter bij de Lombardsbrug' (testament d.d. 12 augustus 1440).
- 5 J. en A. Mosmans, *Oude namen van huizen en straten te 's Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1907; reprint 1973) 81.
- 6 *Oxford Latin Dictionary*, verschillende drukken; A. Blaise, *Lexicon Latinitatis Medii Aevi* (Turnhout 1986).
- 7 E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, deel 4 ('s-Gravenhage 1899); *Woordenboek der Nederlandse taal*, deel 9 ('s-Gravenhage-Leiden 1913); P.A.F. van der Veen en N. van der Sijs, *Etymologisch woordenboek* (Utrecht-Antwerpen 1997).
- 8 J. Molemans, 'De naamgeving in relatie tot de bodemgesteldheid, het reliëf en de begroeiing', in: *Naamkunde* 3 (1971) 163-185.
- 9 G.A. Beelen, *Liempde contreien in naam door de eeuwen heen* (Liempde 2002) 314.
- 10 J. Molemans, 'Profiel van de Kempische toponymie', in: *Naamkunde* 9 (1977) 2-46.